EDĪTE BĒRZIŅA

MEDICĪNISKO INSTRUMENTU MEISTARI RĪGĀ 19. GADSIMTĀ

Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzejā ir bagātīga medicīnisko instrumentu kolekcija. Daudzi 19. gadsimta instrumenti varētu būt izgatavoti Rīgā, tomēr tikai uz nedaudziem ir lasāms Rīgas meistara Apēliusa vai Margrāfa vārds. Tas ir saistīts ar iedzīvotāju, ārstu un ārstniecības iestāžu skaitu, kā arī ar saimnieciskās dzīves īpatnībām 19. gadsimta Rīgā.

19. gadsimta sākumā Rīgā bija nepilni 30 000 iedzīvotāju. Pilsētā praktizēja divi desmiti ārstu, darbojās kara hospitālis un dažas vecas pilsētas labdarības iestādes – hospitāļi un konventi. Pirmā lielākā civilās ārstniecības iestāde – pilsētas slimnīca – tika uzcelta 1803. gadā. Sākumā tajā bija tikai 50 vietu, bet jau nākamajā gadā to paplašināja līdz 137 vietām.

Šajā laikā Rīgā darbojās aptuveni 800 amata meistaru, no kuriem 650 bija piederīgi kādai no 44 amatu meistaru apvienībām (cunftēm). Amatnieku cunftes bija apvienojušās Mazajā jeb Sv. Jāņa ģildē, kas stipri ietekmēja Rīgas saimniecisko dzīvi. Ar metāla apstrādi nodarbojās vairāku cunftu amatnieki: kalēji, rīku kalēji, atslēdznieki u.c. Lielās konkurences dēļ attiecības starp cunftēm bija sarežģītas. Notika arī strīdi un pat tiesas prāvas par to, kādus izstrādājumus drīkst izgatavot katras konkrētās cunftes meistari. Tāpēc bieži vien uz izstrādājumiem nebija nedz izgatavotāja vārda, nedz kādas citas zīmes. Kā piemēru var minēt 19. gs. zobārstniecības instrumentus no muzeja kolekcijas. Nav ziņu par to, ka 19. gadsimta sākumā kāds Rīgas amatnieks būtu specializējies medicīnisko instrumentu izgatavošanā. Vienkāršākus instrumentus varēja izgatavot vietējie kalēji vai rīku kalēji, bet sarežģītākos iepirka ārzemēs vai tuvējā Tērbatā, kur bija universitāte ar medicīnas fakultāti un kur tika izgatavoti arī medicīniskie instrumenti.

Pilsētas saimnieciskajai dzīvei attīstoties, palielinājās gan iedzīvotāju, gan ārstu skaits. 1822. gadā Rīgā nodibināja vienu no vecākām medicīnas biedrībām Krievijas impērijā – Rīgas praktizējošo ārstu biedrību. Tā kļuva par medicīnas zinātnisko centru un, sekmējot ārstu profesionālo izaugsmi, uzlaboja arī iedzīvotāju medicīnisko aprūpi. Biedrības sēdēs tika apspriestas gan jaunas ārstēšanas metodes, gan jaunu medicīnisko instrumentu lietošanas iespējas.

Biedrības pastāvēšanas laikā, tās sēdēs bija piedalījušies arī divi instrumentu meistari – Hufnāgels un Apēliuss (*Appelius*). 1829. gada 3. oktobra sēdē tika demonstrēti instrumentu meistara Hufnāgela izgatavoti instrumenti, un biedrības viesu sarakstos šajā datumā minēts arī pats meistars Hufnāgels, diemžēl nenorādot no kurienes viņš ieradies. Ir zināms, ka Rīgā šajā laikā nav neviena amata meistara ar šādu vārdu. Bet 1847. gadā Mazās jeb Sv. Jāņa ģildes meistaru sarakstos tiek ierakstīts divu amatu cunftes meistars Kristiāns Frīdrihs Hufnāgels ar sievu. Turpat norādīts, ka meistars ir Rīgas iedzīvotājs no 1847. gada. Rīgas 1852. gada adrešu grāmatā atrodama nažu kalēja Kristiāna Frīdriha Hufnāgela darbnīcas adrese Vecpilsētā (Große Schmiedstraße – Lielā Kalēju iela), blakus vienai no pilsētas labdarības iestādēm – Nīenstedes konventam.

Tomēr nevar apgalvot, ka šis meistars Hufnāgels un minētais Rīgas praktizējošo ārstu biedrības vesis ir viena un tā pati persona. Hufnāgela vārda nav ne uz viena no muzeja kolekcijas instrumentiem. Iespējams, ka viņa izstrādājums ir kāds no daudzajiem instrumentiem bez izgatavotāja zīmes vai ar līdz šim neatšifrētu zīmi.

1868. gada Rīgas adrešu grāmatā meistara Hufnāgela darbnīca vairs nav atrodama, bet viņa atraitnes adrese ir Eka konvents – patversme Ģildes meistaru atraitnēm. Toties šajā adrešu grāmatā parādās vārds, kas lasāms uz četriem muzeja kolekcijas 19. gadsimta instrumentiem – “*Appelius*”. Turpat atrodama informatīva reklāma, ka K. T. Apēliussam jaunākajam (*C. Th. Appelius junior*) Rīgā pieder fabrika un noliktava, kur izgatavo un pārdod visai plašu medicīnisko preču klāstu – ķirurģiskos instrumentus, šļirci, ortopēdiskas ierīces, bandāžas, locīkļu protēzes un ierīces slimnieku kopšanai, ir arī ilustrēts cenrādis vairāk nekā 700 priekšmetiem.

Lai gan Apēliussam piederošais uzņēmums tiek dēvēts par fabriku, tomēr tā atrašanās vieta liek domāt, ka tas vairāk līdzinājās amatnieku darbnīcai, kurā strādāja tikai 5–6 strādnieki. Jāpiebilst, ka par fabrikām 19. gadsimta vidū Rīgā sauca arī amatnieku darbnīcas, kurās bija tvaika mašīna. Tas ļauj secināt, ka Apēliusa fabrikā izgatavoja tikai daļu reklāmā piedāvāto preču, bet pārējās ievada no Vācijas.

Ēka, kurā līdz 1876. gadam atradusies Apēliusa fabrika, jāvērtē kā tirdzniecībai izdevīga. Šī ēka nav saglabājusies līdz mūsu dienām: tā nojaukta, kvartālu pārbūvējot. Vēlāk fabrika darbojusies citās telpās – pēc pilsētas valsts nojaukšanas 1876. gadā celtajā namu kvartālā, kas savukārt stipri cieta 2. Pasaules kara laikā un tāpēc arī šī ēka nav saglabājusies.

Apēliusa fabrikas dibināšanas gads – 1865. – ir minēts 1877. gada adrešu grāmatā ievietotajā reklāmā. Savukārt no iepriekšminētās reklāmas izriet, ka Apēliuss cēlies no vācu instrumentu meistaru dzimtas, kas dzīvojuši Maincā pie Reinas. Mazās jeb Sv. Jāņa ģildes meistaru sarakstos Apēliusa vārds nav atrodams. 19. gadsimta otrajā pusē ģildes nozīme Rīgas saimnieciskajā dzīvē bija stipri mazinājusies, piederība tai nedeva nekādu privilēģiju, tāpēc Apēliussam nebija vajadzības iestāties ģildē.

Noteikt precīzu laiku, kad Apēliusa fabrika pārtrauca darbu, pagaidām nav izdevies. 1889. gada Rīgas adrešu grāmatā ir atrodams tikai Apēliusa atrašanos vārds. Apēliusam nebija dēla, kas turpinātu viņa darbu.

Apēliusa fabrikas darbības laikā Rīgā praktizēja jau vairāk nekā simts ārstu, bija uzceltas jaunas slimnīcas un paplašinātas vecās. Medicīnisko preču noiets stipri palielinājās. Ir zināms, ka Apēliusa izgatavotos instrumentus iegādājās Pilsētas slimnīcas dzemdību un ginekoloģijas nodaļas vajadzībām. Daži no šiem instrumentiem ir muzeja kolekcijā.

Interesantākais no tiem ir cefalotriptoms – instruments augļa galvas sadragāšanai patoloģiskās dzemdībās. Tas ir 52,5 cm garš un sastāv no divām daļām, kuras vidū ir kustīgi savienotas. Roktura vienā pusē ir gara skrūve, ar kuru var regulēt instrumenta atvērumu. Instruments izgatavots no niķelēta metāla, roktura apdare – no koka. Instrumenta vidusdaļā ir uzraksts “*C. Th. Appellius Riga*”. Līdzīgs cefalotriptoms atrodams 19. gadsimta katalogos un tiek saukts par Brauna cefalotriptomu (*Gustav August Braun* (1829–1911); austriešu ginekologs, Vīnes universitātes profesors).

Krietni vienkāršāks ir Apēliusa izgatavotais Brauna dekapitācijas āķis, ko lietoja augļa galvas atdalīšanai. Tas ir 27,5 cm garš masīvs metāla āķis ar noapaļotu galviņu un koka rokturi. Uz metāla daļas lasāms laika gaitā daļēji nobērsts uzraksts – “*Appellius*”. Šāda instrumenta attēls atrodams vairākos 19. gadsimta katalogos, piemēram, katalogā “*Aesculap*”.

Apēliusa vārds ir lasāms arī uz ginekoloģiskā spoguļa, ko lieto vagīnas un dzemdes kakla apskatei, kā arī operācijās. Tas ir 22 cm garš niķelēta metāla instruments ar noņemamu rokturi, kurā ar atsperes palīdzību tiek fiksēts spogulis. Vienā rokturī var iestiprināt dažāda izmēra spogulīšus. Uz roktura ebonīta apdare, bet roktura metālā uzraksts “*C. Th. Appellius Riga*”. Līdzīgs ginekoloģiskais spogulis Eskulapa katalogā saukts par Zimona spoguļi (*Gustav Zimon* (1824–1876); vācu ķirurgs).

Apēliusa firmas zīme atrodama arī uz diagnostisko instrumentu komplekta koka futrālā. Diemžēl no komplekta saglabāties tikai perkusijas āmuriņš. Futrāļa lielums ir 20 x 7 x 3,5 cm. No ārpuses tas apvilts ar tumšu audumu, iekšpusē krēmkrāsas samta apdare. Futrāļa pamatnē ir ligzdas perkusijas āmuriņa, saliekama stetoskopa un plesimetra ievietošanai. Futrāļa vāka iekšpusē ir ielīmēta papīra etiķete ar uzrakstu vācu valodā – “*Fabrik chirurgischer Instrumente C. Th. Appellius Riga*”. Perkusijas āmuriņš ir 14 cm garš, tā cilindveida galviņas diametrs – 1,5 cm. Galviņas galā ar skrūvi piestiprināts kaučuka uzgalis. Uz roktura ir kaula plāksnīšu apdare, izgatavotāja zīmes nav. Līdzīgs komplekts redzams vairākos 19. gadsimta katalogos (*Aesculap, Marggraf*).

Par to, ka Apēliusa izgatavotos instrumentus atzinīgi vērtēja vietējie ārsti liecina tas, ka Apēliuss ir bijis viens no diviem instrumentu meistariem, kas piedalījušies autoritatīvās Rīgas praktizējošo ārstu biedrības sēdēs. Piemēram, 1868. gada 7. februāra sēdes dienas kārtības pierakstā ir norādīts, ka vietējais instrumentu meistars Apēliusa kungs demonstrējis vairākus jaunus instrumentus.

Fabrik und Lager

chirurgischer,
thierärztlich-landwirthschaftlicher
Instrumente,

Sprizen, orthopädischer Maschinen,
Bandagen,
künstlicher Glieder,
Apparate für Krankenpflege

von

C. Th. Appelius jun.,

Riga & Mainz a. Rh.,

Ecke der Kalk- und Wallstrasse, Haus R. Schweinfurth.

Preis-Courante gratis,
desgleichen mit über 700 Abbildungen 50 Kop. pro Stück.

Apēliusa firmas reklāma Rīgas 1868./69. gada adrešu grāmatā

C. Th. Appelius

RIGA,

Geschäftsgründung 1865.

Fabrik und Lager

chirurgischer Instrumente, Apparate zu Sanitätszwecken, Geräthschaften zur Krankenpflege, sowie chirurgischer thierärztlich-landwirthschaftlicher Instrumente und technischer Gummiwaaren.

Bruchbänder aller Arten.

Optische u. physikalische Instrumente u. Apparate.

Apēliusa firmas reklāma Rīgas 1877. gada adrešu grāmātā

K. Marggraf,

Herren- und Sündenstrassen - Ecke, Haus Ossipow,

Fabrik chirurg. Instrumente, orthop. Apparate und Bandagen,

empfiehlt sein Lager von

chirurgischen und thierärztlichen Instrumenten, vollständigen Ausstattungen für Aerzte, complete Verbandflaschen, Präparir-, Resections-, Amputations- und geburthilflichen Bistaken, Inductions-Apparate, constanten Batterien und galvanocautischen Apparaten.

Lager von Artikeln zur Krankenpflege und chirurgischen Gummiwaaren,

als: alle Arten Spritzen, Eisbeutel, Sitzkissen, Stockbecken, Nidels, Bettwärmer, Gummibettelagen, Gummistrümpfe, Leibbinden, Inhalations-Apparate, Zerstäuber, Pulverbüchsen, Catheter, Bougies u. dergl. Bruchbänder und Leibbinden in grosser Auswahl, sowie Anfertigung derselben für besondere Fälle.

Verbandstoffe,

als: hygroscopische Salicyl-, Carbol-, Jodoform-, Sublimat-Watte, Carbol-, Jodoform-, Sublimat-Gaze, Silk-Protectiv, Guttaperchapapier, Flanell, Leinen, Marly- und Gypsbinden, Catgut und Carbol-Seide. Thermometer.

Künstliche Augen. Anfertigung von orthopädischen Apparaten und künstlichen Gliedern.

Fabrik: Romanowstrasse Nr. 38.

"Marggraf" firmas reklāma Rīgas 1889./90. gada adrešu grāmātā

18.–19. gadsimta zobatslēgas.
No Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzeja kolekcijas

Apēliusa darbnīcā izgatavotie instrumenti:
ginekoloģiskais spogulis, cefalotriptors un dekapitācijas āķis.
No Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzeja kolekcijas

1869. gadā, gandrīz vienlaikus ar Apēliusa fabriku, Rīgā darbu uzsāka otra vecākā medicīnas instrumentu firma – “C. Marggraf”. Spriežot pēc atrašanās vietas mazā, šaurā Vecpilsētas ieliņā, tā sākumā bijusi pavisam neliela, bet pēc tam, kad Apēliusa uzņēmums ir beidzis savu darbību, tā stipri paplašinājusies. Firmas veikals atradies Vecpilsētā netālu no Rātslaukuma – Kungu ielā (Herrenstraße), bet pati fabrika bijusi plašākās telpās ārpus Vecpilsētas. Veikala ēka diemžēl nav saglabājusies, jo Rātslaukums un tam blakus esošais rajons sagrauts 2. pasaules kara laikā.

Līdz 1877. gadam pilsētas adrešu grāmatās nav atrodams Margrāfu vārds. Tas varētu liecināt, par to, ka dibinātājs ir Rīgā ienācis no citurienes (visdrīzāk no Krievijas vai Vācijas).

Reklāmā, kas ievietota 1898. gada pilsētas adrešu grāmatās, firma “Marggraf” piedāvā ļoti plašu medicīnas preču klāstu. Tomēr arī šī firma, tāpat kā Apēliusa uzņēmums, pati izgatavoja tikai daļu piedāvāto preču. Tā nodarbojās arī ar citu Eiropas un Krievijas fabriku izstrādājumu tirgošanu.

Muzejā ir 1892. gadā izdots firmas “Marggraf” katalogs, kurā tiek piedāvāti 4775 izstrādājumi (galvenokārt instrumenti). Muzeja kolekcijā instrumentu ar firmas “Marggraf” zīmi ir vairāk nekā Apēliusa izgatavoto. To lielākā daļa ir visai vienkārši ķirurģiskie instrumenti.

Interesantākais no tiem ir ķēdes ekrazērs, kam diemžēl laika gaitā ir nozaudēta svarīgākā sastāvdaļa – ķēde. Tas ir 32 cm garš ginekoloģisks instruments, ko izmanto mīomu un polipu operācijās. Tas sastāv no četrstūra metāla caurules, kurā ievietoti divi stienīši ar zobīņiem, to galiem piestiprināta ķēdes cilpa. Ar rokturī esošās skrūves palīdzību ķēdes cilpa savelkas un tiek ievilkta caurulē. Caurules sānos ir divi fiksatori, kas nostiprina cilpu vajadzīgā stāvoklī. Tos atbrīvojot, ķēdes cilpu var atgriezt sākuma stāvoklī. Katalogos šāds ķēdes ekrazērs ir saukts par Šaseņaka ekrazēru (*Charles Mari Edouard Chassaignac* (1805–1879); franču ķirurgs). Muzeja kolekcijā esošais ekrazērs ir starpmodelis starp diviem Margrāfa katalogā redzamajiem. Uz instrumenta, kura rokturim ir koka (ebonīta) apdare, redzams niķelēta metāla uzraksts “C. Marggraf Riga”.

Muzeja kolekcijā ir arī vairāki firmas “Marggraf” elektroaparāti.

Firma “Marggraf” darbojās Rīgā līdz 20. gadsimta 40. gadiem.

19. gadsimta beigās Rīgā bija 256 tūkstoši iedzīvotāju, praktizēja 268 ārsti, darbojās 41 slimnīca ar 2 500 vietām.

Kā zināms, pieprasījums rada piedāvājumu, tāpēc 19. gs. beigās Rīgā savu darbību uzsāka vairākas jaunas firmas, kas nodarbojās ar medicīnas preču ražošanu un tirdzniecību. Tomēr to darbības uzplaukums saistāms jau ar 20. gadsimtu.

Šis ir pirmais mēģinājums izziņāt medicīnas instrumentu meistarību Rīgā.

Literatūra

1. *Bochmann E.* Die Geschichte der Gesellschaft praktischer Aerzte zu Riga: 1822–1872. [Riga, 1872].
2. *Brunstermann Fr.* Die Geschichte der kleiner, oder St. Johannes Gilde. [Riga, 1902].
3. Rigasches Adressbuch – 1810; 1868; 1877; 1889; 1892.
4. *Marggraf K.* Instrumenten Atlas des Universal-Vereins. – Riga, 1892.
5. Aesculap – Musterbuch. – Tutlingen: A. G. f. Feinnmechanik, vormalis Jetter & Scherer. [Bez gada; 19. gs.]
6. Feodālā Rīga. – Rīga: Zinātne, 1978.
7. Rīga: 1860 – 1917. – Rīga: Zinātne, 1978.

Masters of Medical Instruments in the 19th Century Riga (Summary)

By Edīte Bērziņa

Although the Paul Stradiņš Museum for History of Medicine has a rich collection of medical instruments dating back to the 19th century, only a few bear the names of Riga master Appellius and Marggraf. The workshop of Appellius (*Fabrik chirurgischer Instrumente C. Th. Appellius, Riga*) was founded in 1865 and wasked till the 80ies of the 19th century. The second largest Riga firm, which specialised in the production of medical instruments was “*C. Marggraf*”, founded in 1869 and was active up to the 40ies of the 20th century. Along with the production of medical instruments both firms were active in selling various medical goods.

Dr. Edīte Bērziņa

Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzejs

Antonijas iela 1, LV 1360, Rīga, Latvia

E-mail: museum3@mailbox.riga.lv